

ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΣΤΙΓΜΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΣΤΗ Κ. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ

Η ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗ των έργων του Κ. Δ. Καραβίδα, που ήταν ξεχασμένα για αρκετές δεκαετίες, συνέβαλε στην ανάπτυξη ιδεολογημάτων και θεωρητικών συνειρμών με επίκαιρο χαρακτήρα. Η σχέση της προβληματικής του με σύγχρονες κοινωνικές προβληματικές, με τις συζητήσεις περί τοπικής ανάπτυξης, αυτοδιοίκησης και αποκέντρωσης, αποτέλεσε το υπόβαθρο της εύκολης πρόσληψης του έργου του. Η ενασχόλησή του με τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας και το όραμα μιας κοινωνίας της οποίας η ανάπτυξη θα στηρίζεται στην κοινωνικά και οικονομικά υγιή αγροτική κοινότητα, που με τόσο πάθος προβάλλει, τον έκαναν δημοφιλή σε όσους στρέφονται προς αυτό που αποκαλούν «ρίζες» ή «παράδοση». ¹ Οι ερμηνείες αυτές δεν είναι άσχετες με θέσεις που διατυπώνει στο μεγαλύτερο μέρος των κειμένων του. Αν και δεν τρέφει αυταπάτες ως προς το ότι η εξαφάνιση των παραδοσιακών δομών της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας προχωράει, ήδη στα χρόνια του, με μεγάλη ταχύτητα, αναζητά στις παραδόσεις τις πηγές των δυνάμεων που θα μπορούσαν να στηρίξουν τη νέα αγροτική, κοινοτιστικά οργανωμένη, κοινωνία. ² Το σχήμα του είναι κατά βάση λειτουργιστικό, μολιτασμένο όμως με στοιχεία που προέρχονται από εκμεταλλεύσιμες κατά τη γνώμη του παραδόσεις, που επιβιώνουν και γι' αυτό μπορούν να δώσουν νόημα σε νέες οικονομικές και κοινωνικές καταστάσεις. ³

Οι δυσκολίες όμως που προκαλεί η ερμηνεία της σκέψης του και η ανεύρεση του θεωρητικού και ιδεολογικού του στίγματος, δεν μειώνεται από τη διάθεση, όσων τείνουν να τον χρησιμοποιήσουν, για εύκολους προσδιορισμούς. Η συνθετότητα της περίπτωσης Καραβίδα έγκειται, σε μεγάλο βαθμό, στη θέση που είχε μεταξύ των συγχρόνων του κατά τον Μεσοπόλεμο. Αν και έχει μια σχεδόν συνεχή παρουσία σε έντυπα, όπου δημοσιεύουν όσοι απαρτίζουν την τότε ακαδημαϊκή κοινότητα, ⁴ η αναγνώριση της οποίας απολαμβάνει είναι δυσανάλογα μικρή ως προς τον θόρυβο των τελευταίων χρόνων γύρω από το όνομά του. ⁵ Η δυσπιστία πολλών συγχρόνων του, προς αυτόν τον πολυγραφότατο υπάλληλο της Αγροτικής Τράπεζας, είναι κατανοητή. Αν και ι-

διαίτερα αιχμηρός και διαυγής όταν επιτίθεται στους θεωρητικούς του αντιπάλους, ⁶ οι πηγές της σκέψης του και οι θεωρητικές συντεταγμένες των τοποθετήσεων του είναι δύσκολο – αν και όχι αδύνατο – να ανακαλυφθούν. Το έργο του βρίθκει αντιφάσεων και αμφίβολων χρήσεων του πραγματολογικού υλικού που κάθε φορά ανασύρει. Δυσκολίες, καμιά φορά ανυπέρβλητες, δημιουργεί το γεγονός ότι σχεδόν ποτέ δεν κάνει γνωστή, με παραπομπές ή βιβλιογραφικές αναφορές, την προέλευση των σκέψεών του. Ακόμη και στο σημαντικότερο έργο του, στα *Αγροτικά*, όπου δείχνει μια κοινωνιολογική και ανθρωπολογική ευαισθησία, που πλησιάζει πολλές φορές τα πιο εξελιγμένα πρότυπα της εποχής του, οι ένθετες μακρόσυρτες παρατηρήσεις, διατυπωμένες σε μια γλώσσα πληθωρική, κάνουν δυσεύρετο τον ειρμό των σκέψεών του. Το αφοριστικό ύφος δημιουργεί πρόσθετα προβλήματα σε όποιον ενδιαφέρεται για διατυπώσεις ανοιχτές στον επιστημονικό έλεγχο. Το έργο του, έργο ερασιτέχνη κοινωνιολόγου και οικονομολόγου που προσπαθεί με ιδιαίτερο πάθος να προτείνει λύσεις για τα προβλήματα της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, δεν μπορεί να κριθεί με τα μεθοδολογικά μέτρα και σταθμά των κοινωνικών επιστημών. Το μεγαλύτερο μέρος του πρέπει να αντιμετωπιστεί ως παράγωγο της δραστηριότητας κάποιου που ενδιαφέρεται περισσότερο για τη διατύπωση ιδεολογημάτων και λιγότερο για την εσωτερική θεωρητική συνοχή των απόψεών του. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν έχουν καμιά αξία οι σκέ-

ψεις του. Μπορούν να αποτελέσουν, όπως άλλωστε οι σκέψεις και άλλων ελασσόνων ιδεολόγων, έναυσμα για σημαντικές επιστημονικές υποθέσεις.

Η χρησιμοποίηση όμως του έργου του Κ. ως πηγή έμπνευσης μπορεί να οδηγήσει σε θεωρητικές και ιδεολογικές παρεξηγήσεις, εάν στηριχτεί σε μια άκριτη αποδοχή του συνόλου των πλευρών αυτού του τόσο αντιφατικού συγγραφέα. Η αποδοχή του εκλεκτικισμού του μπορεί να έχει ως επακόλουθο την άμβλυση θεωρητικών κριτηρίων. Οι αναλογίες και οι συσχετίσεις με σύγχρονες προβληματικές εύκολα μπορούν να συμβάλουν στη συσκότιση των όψεων της μεσοπολεμικής ιδεολογίας που εξέφραζε.

Προβλήματα, ως προς την ιστορική ένταξη του Κ., εμφανίζονται σε πολλά σχόλια που δημοσίευσαν σύγχρονοι ερμηνευτές του.

Ο Ν. Μουζέλης θεωρεί ότι δεν θα ήταν άσκοπο να συγκρίνουμε τις θέσεις που παρατίθενται στα *Αγροτικά* με ανάλογες που διατυπώθηκαν στα πλαίσια των μεταπολεμικών θεωριών της ανάπτυξης. ⁷ Είναι αλήθεια ότι οι θέσεις του Κ., περί εθνικής οικονομικής αυτονομίας και η αντίθεσή του στη μεταφορά ξένων προτύπων, θυμίζουν σε πολλά σημεία την αντιεξελικτική θέση των μεταπολεμικών θεωρητικών της εξάρτησης, που αντιτέθηκαν στις απόψεις των εκπροσώπων της δομολειτουργικής θεωρίας της ανάπτυξης. Θα ήταν όμως αδόκιμο να θεωρήσουμε τον Κ. ως ένα προάγγελο αυτών των θεωρήσεων. Ανάλογες απόψεις, που είναι διαδεδομένες κατά τον Μεσοπόλεμο, έχουν τις καταβολές τους σε προβληματισμούς του 19ου αι. Θεωρίες περί οικονομικής εσωστρέφειας και σχετικής αποσύνδεσης των εθνικών οικονομικών διαδικασιών από το διεθνές εμπόριο αναπτύσσονται κατά τις πρώτες φάσεις εκβιομηχάνισης των δυτικών κοινωνιών και μετά τη σταδιακή εγκατάλειψη των μερκαντιστικών πολιτικών.

Παραλλαγές τέτοιων θεωριών, των οποίων η πατρότητα μπορεί να αποδοθεί στον Friedrich List, ⁸ αποκτούν και πάλι σημασία κατά τον Μεσοπόλεμο, σαν επακόλουθο της σταδιακής κατάρρευσης της διεθνούς οικονομίας και του προσανατολισμού προς μοντέλα οικονομικής εσωστρέ-

φειας.⁹ Οι μεσοπολεμικοί επίγονοι του List δεν αντιμετωπίζουν το ίδιο φάσμα προβλημάτων που απασχολεί τους μεταπολεμικούς κοινωνιολόγους και οικονομολόγους, ούτε κινούνται στις ίδιες ιδεολογικοπολιτικές κατευθύνσεις με τους μεταπολεμικούς θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με ζητήματα οικονομικής εξάρτησης.

Οι ομοιότητες ορισμένων προσεγγίσεων του Κ. με προσπάθειες του Α. G. Frank να εξηγήσει την εξέλιξη των λατινοαμερικανικών οικονομιών κατά τη δεκαετία του 1930, δεν επαρκούν για να κάνουμε παραλληλισμούς του Κ. με τους θεωρητικούς της εξάρτησης.¹⁰ Οι διαστάσεις που αφορούν τις πολυεθνικές εταιρείες και την οργάνωση του διεθνούς εμπορίου των μεταπολεμικών χρόνων, τη σημασία των διεθνών οργανισμών, την ταξική διάσταση των ανταποικιακών και αντιϊμπεριαλιστικών κινημάτων, τις αντιθέσεις των υπερδυνάμεων, τις νέες μορφές διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και των έργων, είναι καθοριστικές για τις μεταπολεμικές θεωρίες, όχι όμως για τις μεσοπολεμικές.

Ίσως, πιο γόνιμη θα ήταν μια σύγκριση του Κ. με θεωρητικούς του Μεσοπολέμου που ασχολούνται με ανάλογα θέματα. Ο Ρουμάνος οικονομολόγος και κοινωνιολόγος Michail Manoilescu είναι μια τέτοια περίπτωση.¹¹ Ο Manoilescu διατυπώνει, κατά τη δεκαετία του 1920, θεωρίες που αντίκεινται στις φιλελεύθερες απόψεις περί διεθνών εμπορικών σχέσεων και που στηρίζονται στην αρχή ότι μόνο ο προστατευτισμός μπορεί να επιτρέψει στα λιγότερο αναπτυγμένα έθνη να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση, μια και ο διαχωρισμός των εθνών σε βιομηχανικά και αγροτικά είναι αποτέλεσμα του διεθνούς εμπορίου.¹² Η οικονομική εσωστρέφεια και ο προστατευτισμός που προεβλέπει συνδέονται όμως και με στοιχεία χαρακτηριστικά για την περίοδο, ξένα όμως προς τις νεομαρξιστικές θεωρίες με τις οποίες ίσως πολλοί θα έτειναν να τον παραλληλίσουν λόγω της αντιεξαρτησιακής του τοποθέτησης.

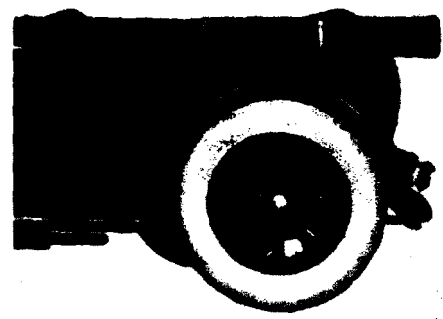
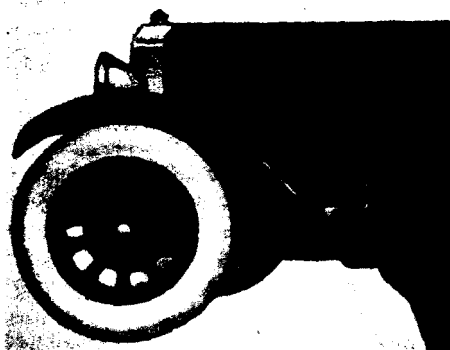
Τα στοιχεία αυτά έχουν σχέση κυρίως με τις αντιλήψεις περί συντεχνιακής οργάνωσης του κράτους και περί μορφών κοινωνικής αλληλεγγύης που στηρίζονται στην αποδοχή παγιωμένων κοινωνικών και πολιτικών ιεραρχιών.¹³ Η παύση των ταξικών αγώνων αναδεικνύεται στο έργο του Manoilescu ως κεντρική παράμετρος της προώθησης των διαδικασιών ανάπτυξης – το ίδιο και στον Κ.¹⁴ Ο Manoilescu είναι γνωστός σ' ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό, για το οποίο η μεσοπολεμική συνείδηση της κρίσης συνδυάζεται τόσο με τον αντικοινοβουλευτισμό, όσο και με το φόβο του εργατικού κινήματος. Οι μεταφράσεις των έργων του και οι δημοσιεύσεις του αποτελούν συχνά αντικείμενο παραπομπών. Στην Ελλάδα κάθε άλλο παρά άγνωστος είναι. Οι αναφορές στο πρόσωπό του και στο έργο του είναι πυκνές στα έντυπα της εποχής. Η επιρροή του δεν προέρχεται μόνο από το θεωρητικό του έργο, αλλά και από το γεγονός ότι είναι ένας γνωστός πολιτικός των Βαλκανίων.

Ο Κ. διαφέρει βέβαια ριζικά από τον Μ. ως προς το εξής σημείο: Ενώ ο πρώτος δίνει έμφαση στην αγροτική οικονομία και στην αγροτική κοινότητα, από την οποία, κατά τη γνώμη του, θα απορρεύσουν όλες οι σχέσεις που θα διαμορφώσουν την αναπτυξιακή δυναμική, ο Manoilescu δίνει έμφαση στη βιομηχανία. Οι αντιεξαρτησιακές όμως αντιλήψεις και η διπλή άρνηση του οικονομικού φιλελευθερισμού τόσο στον εξωτερικό όσο και στον εσωτερικό τομέα, η αντίθεση στο εργατικό κίνημα και η τοποθέτηση των συντεχνιακών σχέσεων στο επίκεντρο της πολιτικής τους θεωρίας, αποτελεί κοινή αναφορά και των δύο.

Δεν υπάρχει ένδειξη, πέρα από τις ομοιότητες στα σημεία που αναφέρθηκαν, ότι ο Κ. έχει διαβάσει Manoilescu. Ο παραλληλισμός όμως, παρά τις αποκλίσεις ως προς τους στόχους και τις διαδικασίες της ανάπτυξης, έχει νόημα και για έναν άλλο λόγο: Εάν διαβάσουμε τον Κ. μέσα από το πρίσμα θεωριών όπως αυτές του Manoilescu, ίσως μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα και τις αναφορές του στους υλικούς παράγοντες της κοινωνικής δόμησης. Ένας από τους λόγους που οδήγησαν τον Μουζέλη να θεωρήσει μικρή την απόσταση που χωρίζει τον Κ. από τους νεομαρξιστές θεωρητικούς της ανάπτυξης, είναι ότι αποδίδει στην κοινωνική του μορφολογία χαρακτηριστικά που μοιάζουν με αυτά των μαρξιστικών προσεγγίσεων.¹⁵ Όμως η εξέταση «δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό» από μόνη της δεν αρκεί για να τοποθετήσουμε κάποιον στο μαρξιστικό πλαίσιο ή κοντά στις μαρξιστικές θεωρήσεις της κοινωνίας. Ίσως είναι απαραίτητη η υπενθύμιση ότι

κάθε υλισμός δεν είναι μαρξισμός και ότι κάθε αναφορά στους υλικούς παράγοντες που συμβάλλουν στην εξέλιξη των μορφών κοινωνικής συμβίωσης δεν συνιστά μια υλιστική θεώρηση του κόσμου. Ιδιαίτερα, όταν οι υλικοί παράγοντες δεν συνδέονται με σχέσεις εκμετάλλευσης, δεν μπορούμε να μιλάμε για μαρξιστική προσέγγιση. Όταν μάλιστα θεωρείται ότι οι υλικοί παράγοντες αντικατοπτρίζονται σε παραλλαγές ενός δεδομένου λαϊκού πνεύματος που έχει διαμορφωθεί διαμέσου των αιώνων, δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε καν για υλισμό. Η ιστορική διάσταση στη σχέση πνεύματος / εργασίας/τοπίου, όπως διαμορφώνεται στη σκέψη του Κ., τον τοποθετεί σε ιδεαλιστικές κατευθύνσεις: οι εξηγήσεις και οι δυνατότητες ανάγονται, σε τελευταία ανάλυση, στο πνεύμα της φυλής και όχι στις υλικές συνθήκες.

Όπως ξέρουμε από τον ίδιο, έχει διαβάσει Marx – πράγματι μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τις φραστικές επιρροές.¹⁶ Η συχνή αναφορά όμως στην επίδραση του τοπίου και η χρήση των λέξεων «τρόπος ζωής» και «είδος ζωής» παραπέμπουν σε άλλες θεωρητικές κατευθύνσεις. Ο όρος «mode de vie» και «genre de vie» έχουν κεντρική σημασία για πολλές, προπολεμικές ιδιαίτερα, προσεγγίσεις της γαλλικής γεωγραφίας – ιδίως γι' αυτές που είναι επηρεασμένες από την σχολή του Durkheim. Στα πλαίσια των προσεγγίσεων αυτών συνδέεται η προβληματική περί κοινωνικής αλληλεγγύης με την προβληματική περί επιδράσεων του τοπίου και των υλικών του στοιχείων πάνω στο κοινωνικό γίγνεσθαι.¹⁷ Και ο Manoilescu όμως οφείλει αρκετά στοιχεία της σκέψης του στον Durkheim. Ο κλασικός της κοινωνιολογίας έχει συμβάλει στην ανάπτυξη των συντεχνιακών ιδεών.¹⁸ Ως προς αυτή τη διάσταση του έργου του, ο πιο σημαντικός «μαθητής» του, πέρα από τον L. Duguit, είναι ο Manoilescu.¹⁹ Σε αντίθεση όμως με τον Duguit, που έμεινε πιο κοντά στο πνεύμα του Durkheim και συνέδεσε θεωρίες περί δικαίου μ' ένα σολινταρισμό που δεν αρ-

νείται αριστερές κλίσεις,²⁰ ο Manóilescu χρησιμοποίησε την κοινωνιολογική βάση των συντεχνιακών ιδεών που διατύπωσε ο Durkheim για να στηρίξει αυταρχικές πολιτικές αντιλήψεις.

Οι γραμμές που ξεκινούν από τον Durkheim²¹ και διαπερνούν το έργο του Manóilescu, καθώς και αυτές που ξεκινούν από τις γεωγραφικές σχολές των αρχών του 20ού αι., οδηγούν πιο αβίαστα στο έργο του Κ. απ' ό,τι οποιεσδήποτε γραμμές που ξεκινούν από τον Marx. Αυτό δεν σημαίνει ότι μπορεί να γίνει απευθείας αναγωγή των άτακτων συνθέσεων του Κ. στη σκέψη των διανοητών που αναφέρθηκαν. Όσο κι αν μπορεί κανείς να ανακαλύψει ομοιότητες, οι επεξεργασίες του συνδυάζουν ετερόκλητα στοιχεία και οι επιρροές αλλοιώνονται.

Προβληματική από την άποψη των ιστορικών αναλογιών θα πρέπει να θεωρηθεί και η ερμηνεία του Κ. Βεργόπουλου. Στην εισαγωγή που προτάσσει στην επανέκδοση κειμένων του Κ., επιχειρεί μια πολύπλευρη συζήτηση της σκέψης του συγγραφέα.²² Οι παρατηρήσεις του Βεργόπουλου ίσως συνέβαλλαν περισσότερο στην αποκάλυψη των θεωρητικών συντεταγμένων, εάν δεν έκανε συσχετίσεις με ρεύματα που προέκυψαν από τις φοιτητικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1960. Ο Βεργόπουλος προτείνει στις τελευταίες σελίδες της εισαγωγής του μια ανάγνωση του Κ. που θα τον αναδείξει ως υπέρμαχο των ιδεών «... για μία ανάπτυξη της κοινωνίας έξω από το Κράτος και από τις μορφές του κρατισμού» και που εμφανίστηκαν «...έντυπωσιακά μέ το γαλλικό κίνημα του Μαΐου 1968».²³ Θεωρεί ακόμη ότι η σκέψη του Κ. παραπέμπει σε μοντέλα αυτοδιαχείρισης και ότι «ο κοινοτισμός του Καραβίδα δεν είναι παρά τό πλαίσιο για την αυτονομία των μικρών ομάδων».²⁴ Και καταλήγει: «Μέσα στο πλαίσιο των σύγχρονων αυτών αναζητήσεων, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τό έργο του Καραβίδα άποτελεί μία συμβολή μοναδική και πολύτιμη».²⁵

Πράγματι, πολλές ιδέες του μπορούν να συνδεθούν με σύγχρονες αναζητήσεις, ιδίως εάν τις απομονώσει κανείς από το συνολικό σύμπλεγμα των χειμαρρώδως διατυπωμένων θέσεων. Οι κοινοτιστικές του απόψεις όμως δεν είναι ποτέ απαλλαγμένες από αντιλήψεις περί παγιωμένων κοινωνικών ιεραρχιών και περί συντονισμού των τυπικοποιημένων κοινωνικών και οικονομικών διαδικασιών, στα πλαίσια ενός υπερτοπικού κράτους που στηρίζεται σε εκπροσωπήσεις τοπικών ή συντεχνιακών ομάδων. Ο συντονισμός μέσω εκπροσώπων, που δεν υπόκεινται όμως στον έλεγχο μιας δημοσιότητας που διαμορφώνεται σε εθνικά

πλαίσια —ο Κ. αρνείται αυτή κυρίως την διάσταση του κοινοβουλευτισμού—, δεν ευνοεί καταστάσεις αυτονομίας. Η αυτονομία προϋποθέτει, αφ' ενός, τη δυνατότητα αμφιβολίας για την εγκυρότητα και μη ανατρεψιμότητα των συνθηκών και των κοινωνικών ιεραρχιών (τη δυνατότητα δηλαδή ύπαρξης θέλησης των υποκειμένων), αφ' ετέρου, την ελαχιστοποίηση της εξάρτησης ομάδων με εσωτερική κοινωνική ζωή από ξένα κέντρα.

Ο Κ., ενώ θέλει να καταργήσει την αστική δημοσιότητα, δεν προστατεύει την κοινότητα από εξωκοινοτικές πολιτικές επιταγές. Το πολιτικό του μοντέλο για την οργάνωση του δια-κοινοτικού κράτους, κάνει την κοινότητα έρμαιο της εξουσίας του ηγεμόνα, στην καλή προαίρεση του οποίου ελπίζει, μόνο και μόνο διότι έχει αναδειχθεί από την «ύγειή και νοικοκυρεμένη δημοκρατική κοινότητα» ή άλλες επαγγελματικές ομάδες.

Οι πολιτικές αντιλήψεις του Κ. μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο μέσω των αντιλήψεών του περί κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Ξεκινώντας από τη γνωστή στην προβληματική της ανάπτυξης θέση για την αναντιστοιχία της παραγωγής κοινωνικών αξιώσεων με την παραγωγή υλικών αγαθών,²⁶ θεωρώντας ότι ο υπερκινητικός και συνεχώς μικροαστικοποιούμενος Νεοέλληνας δεν μπορεί να προωθήσει καταστάσεις λειτουργικές για την παραγωγή, επιδιώκει την υπέρβαση του επικρατούντος ανθρωπολογικού τύπου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την κατασκευή της δημοκρατικής κοινότητας, το αγροτικό νοικοκύρεμα και με την παύση της κοινωνικής κινητικότητας.²⁷ Στα πολιτικά του κείμενα²⁸ αναζητά μια μορφή κρατικής οργάνωσης που θα επιτρέψει την αναγωγή των εθνικών διαδικασιών σε τοπικές λειτουργίες και μάλιστα με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναδυθεί εκείνος ο ανθρωπολογικός τύπος που θα συγκεντρώνει όλα τα θετικά στοιχεία του μικροαστού, π.χ. το «συνθετικό πνεύμα», όπως λέει, και θα αποβάλλει τα αρνητικά, όπως τον «έξυπνακισμό». Οραματίζεται την

παύση των ταξικών αγώνων, την αποκατάσταση σχέσεων αρμονίας και τη ριζική μείωση κάθε μορφής κοινωνικής εντροπίας. Ως προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση της ουτοπίας του, θεωρεί την μείωση της δυναμικής των συστημάτων αναγκών και την ανάπτυξη των διαπροσωπικών δεσμεύσεων που μπορούν να θεσμοποιηθούν στη μικρή τοπική κοινωνία και σε άλλες μορφές κοινοτικής συμβίωσης και παραγωγικής συνεργασίας.

Ποιος όμως θα διαμορφώσει αυτές τις σχέσεις, εάν δεν αναδυθούν από τις μορφές κοινωνικής δράσης; Ο Κ. δίνει εδώ σαφείς απαντήσεις. Αντιλαμβανόμενος όμως ότι ο ιστορισμός του και οι αναφορές σε παραδόσεις δεν αρκούν για να οδηγηθεί στην διατύπωση προτάσεων, εγκαταλείπει τις προσπάθειές του για σύνδεση της κοινωνικής του οντολογίας με αναλύσεις των δεδομένων της ελληνικής κοινωνίας και κάνει ένα άλμα προς τεχνοκρατικές κατευθύνσεις.

Οι κοινωνικοτεχνολογικές του αντιλήψεις συνδέονται με έναν έντονο πολιτικό αυταρχισμό. Από τα κείμενά του συνάγεται το συμπέρασμα ότι η κοινοτική πολιτεία πρέπει να επιβληθεί άνωθεν. Τα βιβλία του είναι διάσπαρτα από προτάσεις νόμων, στους οποίους θα στηριχτεί η κατασκευή των νέων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, προτάσεις κυρώσεων που θα επιβάλλονται σε όσους θα παραβαίνουν το κοινοτικό πνεύμα²⁹ και στοιχεία σχεδίων για συντάγματα της αποσυγκεντρωμένης «κοινοτικής πολιτείας». Υποστηρίζει την εφαρμογή μέτρων, απαραίτητων κατά τη γνώμη του, για την εγκαθίδρυση της κοινοτικής πολιτείας.

Μια δέσμη μέτρων αφορά την οργάνωση του «κοινοφελούς έκβιασμού», όπως τον ονομάζει. Προσβλέπει στην άσκηση πίεσης στα μέλη της κοινωνίας, ώστε να επιτευχθεί η κοινοτική συντροφικότητα, ιδιαίτερα στον τομέα των κοινωφελών έργων υποδομής. Τα μέτρα αυτά είναι εμπνευσμένα, όπως μας λέει ο ίδιος, από το σύστημα της αγγαρείας που επικρατεί στα τσιφλίκια και στις φεουδαρχικές κοινωνίες. Με το ακόλουθο παράθεμα μπορούμε ν' αποκτήσουμε μια πιο σαφή εικόνα του τι εννοεί:

«Έπειδή όμως ό καθένας από τούς μικροϊδιοκτήτες τών χωραφιών κυττάζει άλλος τό κοντό και άλλος τό μακρύ — ή έκτέλεις τών έργων άπαιτεί ρύθμισιν συντονιστικήν και έπιβολήν ομαδικήν και πλήρη έξουσιαστικήν άρμοδιότητα παράλληλον με εκείνην πού έν προκειμένω ήσκει πρότερον ή Φεουδαρχία, ή και τήν δικαίωσίν της έντεϋθεν έλκουσα· άλλως τά έργα δέν γίνεται...

» Είναι σαφής ή έννοια της κοινοφελείας

ένός έργου και δέν προσήκει νά ταλαντεύεται τις περί αὐτήν ἐκ τοῦ ὅτι μερικοὶ ἰδιώται θά ὠφελήθουν ὡς εἶναι φυσικόν, ἀπό τό ἔργον τό ὅποιον ἐν τούτοις δέν δύναται μόνοι νά ὀργανώσουν· διὰ τοῦτο τό Κράτος διαπιστώνει τήν κοινωφέλειαν καί ἐπιβάλλει τό ἔργον διὰ τῆς ἐξουσίας του.»³⁰

Σημαντική διάσταση τῆς πολιτικῆς πρότασης τοῦ Κ. εἶναι ἡ κατάργησις τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί ἡ διαμόρφωσις δομῶν ἐξουσίας, τόσο στο ἐπίπεδο τοῦ ἐθνικοῦ ὅσο καί στο ἐπίπεδο τοῦ τοπικοῦ κράτους, που θά απορρέουν ἀπό τις κοινοτικές δεσμεύσεις. Το κοινοτικό κράτος θά ἐκφράζει ἰδιωτικά συμφέροντα, τα ὁποῖα ὅμως θά αυτοπεριορίζονται, προσδένοντας τις καπιταλιστικές δραστηριότητες στήν τοπική κοινότητα.

«Στό κοινοτικό σύστημα τά προσωπικά κεφάλαια, θάνε ἐλεύθερα νά κινούνται παραγωγικά μέ τό ὄριο τῶν δυνατῶν τόκων μέσα στήν κοινότητα, ὅπου ἐσηματίσθησαν· ὅταν ζητήσουν νά βγοῦν ἀπό κεί γιά νά πάνε νά δουλέψουν ἄλλου ἢ καί μέσω λ.χ. μιᾶς μεγάλης τραπέζης νά ἐπιστρέψουν, πάλι θάνε ἐλεύθερα νά πάνε ὅπου ζητήσουν καί ὅπου φυσικά βροῦν ἐργασίαν καί νά δουλέψουν εἰς ὄφελος τοῦ κυρίου των, μόνο πού δικαιωματικῶς θά περάσουν διά μέσου τῆς μικρῆς τραπέζης τῆς κοινότητος, πού δικαιωματικῶς θά παρακολουθεῖ τήν τύχη τους μέ μία ἐλάχιστη προμήθεια ἐπὶ τῶν κερδῶν των· μ' ἄλλα λόγια μεταξύ τοῦ μεγάλου Κράτους καί τοῦ καπιταλιστοῦ ἄφ' ἑνός καί τοῦ ἀναρχικοῦ ἐξ' ἄλλου ἀτόμου θά μπεῖ τό λάγαρο καί δίκαιο διυλιστήριο τῆς κοινότητος πού καί τό κανονικό καί δίκαιο σχηματισμό τῶν κεφαλαίων θά ὑποβοηθεῖ καί τά άτομα θά διαμορφώνει καί θά τά πελεκάῃ καί θά τά παιδαγωγῇ μέ μία λέξι.

» Καί αὐτά βεβαίως πού λέγω ἐδῶ δέν πιστεύω νάναι εἰς βάρος τῆς ἐργασίας καί τῶν πτωχῶν μαζῶν τοῦ λαοῦ· δίχως ἄλλο ἢ κοινότης θάναι μία ἀληθινή παραγωγική μονάς μέ λειτουργίες ὁλοκληρωτικές (βιολογικές) ἐξυπηρετικές τοῦ συνόλου καί εἰς τήν διάρκειαν, δέν θάναι συνεπῶς ἡ κοινότης τῶν πτωχῶν ὅλων μέ τά στιγμαῖα πάθη – σέ ὁποιαδήποτε ὁμως κρίσιμη ὥρα τό πλήθος, πού τυχόν ἀδικηθῇ, θάχη τήν δυνατότητα νά δικαιωθῇ μέ τήν ἐπίδειξι μόνο τοῦ βάρους του ὡς πλήθους· καί τοῦτο ἐφ' ὅσον ὅλοι οἱ τυχόν τοκογλύφοι τοῦ χωριοῦ θά ξέρουν ἀπό πρὶν ὅτι καμμίᾳ ἐξωκοινοτική δύναμις δέν θάλθῃ, ὅταν φανερά ἀδικοῦν, νά τοὺς ὑποστηρίξῃ μέ τά πολυβόλα τῆς, ἐν ὀνόματι τοῦ Ρωμαϊκοῦ νόμου τῆς ἀπόλυτης ἰδιοκτησίας· γιατί καί τό μεγάλο Κράτος, πού θ' ἀπορρεύσῃ ἀπό τόν κοινοτισμό, θάχη ἐκτός τῶν πολυβόλων, καί μίαν ἀληθινά ἰσόρροπῃ καί ρυθμιστικῇ ἱκανότητα, θάχη καί νοῦν πολύ περισσότερον ἀπό αὐτό τό

Κράτος τῶν ἀναρχικῶν καί δημαγωγικῶν κοινοβουλευτικῶν ἐκλογῶν».³¹

Καί ἐπειδή τό «...Δημοκρατικόν Σύνταγμα ἀποτελεῖ καθαρὰν σκηνοθεσίαν, ἥν οὐχί οἱ ἀληθεῖς ἐπιστήμονες – ἀλλά μόνον οἱ τὰ πρωτοτόκιά των ἀντί πινακίου φακῆς πωλοῦντες, δέχονται νά μοντάρουν – εἰς τοιαῦτα μεγάλα λόγια μόνον κρύπτοντες τόν πρὸς τήν Ρωμαιοκρατίαν προδοτικόν [...] συμβιβασμόν τῆς κακῆς ὥρας καί τῆς παρακμῆς»,³² προτείνει τήν κατάργησις τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν:

«Τῆς αὐτῆς τέλους ἐποχῆς τῆς παρακμῆς καί τῆς ἀναρχίας καί μάλιστα ἀναρχίας ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Κράτους κηρυσσομένης – προϊόν – καί συνεπῶς ἐξοβελιστέα – εἶναι καί ἡ διάταξις τοῦ Συντάγματός μας, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει ὡς ἐλεύθερον τό δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι καί συνεταιρίζεσθαι καί τοῦτο, διότι ἐνῶ ἡ περίπτωσις τῆς ἀναγνωρίσεως ἐξυπνοεῖ καί περιπτώσιν ἀπαγορεύσεως – τό μόνον ὑγιές ἐν τούτοις πού πρέπει νά ὀρισθῇ ὡς ἀρμοδιότης τοῦ Κράτους εἰς τό Σύνταγμα εἶναι ἡ ἀνάληψις τῆς προεκτεθείσης Κοινοτικῆς Ευθύνῃς εἰς τρόπον ὥστε: αἱ μὲν συνελεύσεις καί αἱ ἐταιρεῖαι αἱ ἐν ὀνόματι τῆς Κοινότητος κινούμεναι νά εἶναι πᾶσαι ἐλεύθεραι, χωρίς νά ἔχουν ἀνάγκη τῆς συνταγματικῆς ἐλευθερίας καί ἐγγυήσεως – αἱ δὲ ἔξω τῆς ὑπευθύνου Κοινότητος, ἐν ὀνόματι τοῦ ἀτόμου ἢ ὁμάδος ἀτόμων, βαίνουνσαι, νά μὴν εἶναι οὔτε νοηταὶ κᾶν».³³

Ὅσο κι ἀν ἀπὸ τις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἐμφανίζεται μία κλίσις πρὸς νεορομαντικές ἰδεολογίες καί πρὸς τοπικιστικές καί κοινοτιστικές ἀντιλήψεις,³⁴ θά ἦταν ἴσως υπερβολικό καί ἀδόκιμο νά συσχετίσουμε τις ἰδέες τῶν Καραβίδων μέ τις ἀξίες που προέκυψαν ἀπὸ τὰ φοιτητικά κινήματα καί τις κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἀπὸ το Μάη τοῦ 1968 δὲν προέκυψαν ἰδεολογίες που επικαλοῦνται τὴν ἐπαναφορά παραδοσιακῶν ἱεραρχιῶν, οὔτε μία ἀρνήσις τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνέρ-

χεσθαι καί συνεταιρίζεσθαι. Ἡ χρῆσις ἰδεολογημάτων που παραπέμπουν στήν παράδοση ἀπὸ κοινωνικὲς ομάδες που ἀναζητοῦν νέες ἀξίες καί ἐνδιαφέρονται γιά τὴν προώθησις ἀποκεντρωμένων μορφῶν κοινωνικῆς ὀργάνωσις, δὲν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στις κοινοτιστικὲς ἰδεολογίες που εὐδοκίμησαν μέχρι τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον. Ἐκτός αὐτοῦ, τὸ πολιτικὸν σχῆμα τοῦ Κ. δὲν τροφοδοτεῖται μόνο ἀπὸ τις κοινοτιστικὲς ἀντιλήψεις. Ὁ τρόπος που φαντάζεται τις διαδικασίες δόμησης τῆς ἐξουσίας, τὸν φέρνει πιο κοντὰ στις πολιτικὲς θεωρίες τοῦ συντεχνιασμοῦ, ἀν καὶ αὐτὲς στηρίζονται περισσότερο στὸν ρόλον τῶν επαγγελματικῶν καί λιγότερον τῶν τοπικῶν ομάδων.³⁵

Πιο δόκιμος εἶναι ὁ παραλληλισμὸς που κάνει ὁ Β. Καραποστόλης, μεταξύ ὁρισμένων σκέψεων τοῦ Κ. καὶ στοιχείων που βρίσκονται στὸ ἔργον τοῦ Sismondi.³⁶ Οἱ ἀντικαπιταλιστικὲς αἰχμές, τόσο στὸν Κ. ὅσο καὶ στὸν Sismondi, ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐμφασις στὴ σημασίαν τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας καὶ σχέσεων που στηρίζονται στὴ μικροαστικὴ ἰδιοκτησία. Καὶ οἱ δύο θέτουν στὸ ἐπίκεντρο τῆς προβληματικῆς τους τὸν παραγωγικὸν καὶ κοινωνικὸν ρόλον τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῶν δυνάμεων που θά ἐμποδίσουν τὴν κοινωνικὴν ἀποσύνθεσιν.³⁷ Καὶ οἱ δύο πρεσβεύουν τὴν πρόσδεσιν τῶν μέσων παραγωγῆς σὲ παραδοσιακὲς σχέσεις ἰδιοκτησίας καὶ κοινωνικὲς ἱεραρχίες. Θέσεις περὶ συντεχνιακῆς ὀργάνωσις τοῦ τομέα τῆς μεταποίησης καὶ περὶ πατριαρχικῶν σχέσεων στὴν ἀγροτικὴ οικονομία, καθὼς καὶ ἡ ιστορικοὶ ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων, εἶναι στοιχεῖα που συναντᾶμε τόσο στὸν κοινωνικὸν ρομαντισμὸν τοῦ Sismondi ὅσο καὶ στὸν κοινοτισμὸν τοῦ Καραβίδα. Ἡ σύγκρισις ὅμως ἔχει τὰ ὅριά της, ὅχι μόνο διότι ὁ Κ. εἶναι ἑνας ἐλάσσων διανοούμενος, ἐνῶ ὁ Sismondi κατέχει μίαν ἐξέχουσα θέσιν στὴν ἱστορίαν τῶν οικονομικῶν δογμάτων καὶ μίαν ευρύτερη ἰδεολογικὴ ἐπιρροήν κατὰ τὸν 19ο αἰ. Ὁ Sismondi ἀντιστρατεύεται τις ἀπόψεις περὶ laissez-faire που ἀναπτύσσονται σὲ μίαν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὸ μοντέλον τοῦ φιλελεύθερου καπιταλισμοῦ σταδιακὰ προωθεῖται καὶ ἐπηρεάζει τις οικονομικὲς σχέσεις, ἐνῶ ὁ Κ. ἐκφράζει τὰ προβλήματα που προκύπτουν ἀπὸ τις οικονομικὲς κρίσεις τοῦ Μεσοπολέμου καὶ τὰ προβλήματα τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Κ. δὲν ἀρνείται τὴν καπιταλιστικὴν ἀνάπτυξιν, ὅπως ὁ Sismondi.³⁸ Στόχος τῶν προτάσεων τοῦ εἶναι κυρίως ὁ περιορισμὸς τῶν κοινωνικῶν παρενεργειῶν τῶν καπιταλιστικῶν δραστηριοτήτων. Ἀντὶ ὅμως νά προτείνει μέτρα κοινωνικῆς πολιτικῆς που θά ἀμβλύναν τὰ προβλήματα που δημιουργοῦνται ἀπὸ τις κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις, προτείνει τὴν κατάργησιν ὅλων τῶν διαδικασιῶν κοινωνικῆς κινητικότητος που οδηγοῦν σὲ

προβλήματα κοινωνικής ενσωμάτωσης, και που δεν μπορούν να επιλύσουν το «άνωνμο καί μεγάλο κεφάλαιο» και το «μεγάλο Κράτος». Ενώ στους φορείς του κεφαλαίου επιτρέπεται η κινητικότητα (υπό τον όρο ότι δεν θα βλάψουν τα τοπικά μικροαστικά συμφέροντα), δεν επιτρέπεται σε όσους δεν είναι φορείς κεφαλαίου. Η κινητικότητα τους μπορεί να απειλήσει τη μικροαστική τάξη πραγμάτων και να παρεμποδίσει την οικονομική ανάπτυξη.³⁹

Ο Κ., με αυτές τις απόψεις του, τοποθετείται στα πλαίσια του μεσοπολεμικού αντιφιλελευθερισμού.⁴⁰ Αν και συζητάει σε μεγάλο μέρος του έργου του προβλήματα που εμφανίζονται στην Ελλάδα και αποκτούν ιδιαίτερη σημασία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι πηγές των εμπνεύσεών του δεν είναι αποκλειστικά ελληνικές. Ο αντιφιλελευθερισμός που εκφράζει με τον κοινοτισμό του δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της αντίθεσής του προς τον βενιζελισμό, που γίνεται όλο και πιο έντονη με την πάροδο του χρόνου και κορυφώνεται με την αποδοχή του μεταξισμού προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930.⁴¹ Είναι η ευρύτερη ευρωπαϊκή κρίση ιδεών και αξιών που δίνει το τελικό σχήμα στον κοινοτισμό του. Ο Κ. συλλέγει, συρράφει και εκφράζει με ελληνικό τρόπο στοιχεία του περιρρέοντος πνευματικού κλίματος και των πολιτικών και οικονομικών προβληματισμών του Μεσοπολέμου.

Από την κατάρρευση του διεθνούς οικονομικού συστήματος προέκυψαν οικονομικές ιδεολογίες βάσει των οποίων τα εργαλεία της οικονομικής πολιτικής δεν είναι δυνατόν να απορρυσούν από τη στήριξη μηχανισμών της αγοράς.⁴² Η ιδεολογική απόχρωση που προσέλαβαν οι παρεμβατικές και προστατευτικές προτάσεις ήταν αποτέλεσμα της αδυναμίας του εργατικού κινήματος να επιβάλει εναλλακτικές λύσεις. Έ-

τσι, συντηρητικές ιδεολογίες που είχαν αναπτυχθεί σε προηγούμενες δεκαετίες, εμφανίστηκαν σε συμπτυκνωμένη μορφή μέσα σε ετερόκλητες ιδεολογικές κατασκευές. Λόγοι περί «άπωλειας των ριζών» και περί της αναγκαιότητας «οργανικότητας» ή «βιολογικότητας» του κοινωνικού γίνεσθαι συνδυάστηκαν με βιταλιστικές αντιλήψεις.⁴³

Ο συνδυασμός αυτός της απαισιοδοξίας και της δυσπιστίας προς ό,τι προέρχεται από τις εκσυγχρονιστικές διαδικασίες, με ελπίδες για μια νέα τάξη πραγμάτων, είναι χαρακτηριστικός για τις μορφές συνείδησης που προέκυψαν από τις οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις της περιόδου.

Αυτό που χαρακτηρίζει τις συντηρητικές ιδεολογίες του μεσοπολέμου, που σε μεγάλο μέρος τους οδήγησαν στην άρνηση του αστικού πολιτισμού – και της αστικής πολιτικής κουλτούρας – και στήριξαν το φασισμό, είναι ότι οι αναφορές που κάνουν στην παράδοση τίθενται στην υπηρεσία μιας νέας δυναμικής των καπιταλιστικών συνθηκών (δεν αρνούνται δηλαδή την ανάπτυξη τέτοιων δυναμικών, όπως ο συντηρητισμός των αρχών του 19ου αι.). Η πολιτισμική απαισιοδοξία, ο ρομαντισμός και οι ιδεολογίες του fin de siècle, οι αναφορές στην παράδοση, χρησιμοποιήθηκαν για να περιορίσουν το ρόλο του πολίτη και να διευρύνουν το πεδίο των ελίτ και των «δυναμικών και ύγειων στοιχείων» που μπορούν να δώσουν τις κατευθύνσεις για την έξοδο από την κρίση. Οι φασιστικές ιδεολογίες, με την εξύμνηση της βίας και τη θεοποίηση του αρχηγού, καλύπτουν μόνο ένα μέρος του φάσματος. Οι μορφές συνείδησης τροφοδοτούνται από την αντικαπιταλιστική δημιουργία διαφόρων κατευθύνσεων, από αντιορθολογικές φιλοσοφίες, τον αντικοινοβουλευτισμό και την άρνηση του ρόλου των κομμάτων, το ρατσισμό και, βέβαια, τον εθνικισμό. Οι φιλοσοφικές και λογοτεχνικές πηγές των ιδεολογιών είναι πολλαπλές, αν και οι ίδιοι οι διανοούμενοι που συμβάλλουν στην παραγωγή τους πολύ συχνά προσβούν έναν αντιδιανοουμενισμό.⁴⁴

Ο Κ., αν και αφήνει περιθώρια ανεξέλεγκτης δράσης στους ισχυρούς, και το πολιτικό του μοντέλο μόνο με δικτατορικά μέσα θα μπορούσε να επιβληθεί, μια και δεν απορρύνει από τη θέληση των πολιτών και τη δυναμική της κοινωνίας, είναι διστακτικός στο να αποθέσει την υλοποίηση των προτάσεών του στα χέρια των εκπροσώπων μιας δυναμικής ελίτ ή ενός αρχηγού. Ανεξάρτητα από τις λύσεις που κάθε φορά προτείνει, η σύνδεση της πολιτικής βούλησης με κοινωνικές δεσμεύσεις είναι ένα σημαντικό στοιχείο των θέσεών του. Γι' αυτό άλλωστε, πάντα τον απασχολούν τα ζητήματα της πολιτικής εκπροσώπησης – παρά το γεγονός ότι προτείνει την κατάργηση της δημοσιότητας

και τον περιορισμό όλων των εκφράσεων που διαμορφώνονται έξω από τα πλαίσια της κοινοτικής και της συντεχνιακής αλληλεγγύης.⁴⁵ Απ' αυτή την άποψη, ο πολιτικός του αυταρχισμός δεν μπορεί να ταυτιστεί με τις προτάσεις των φασιστικών κομμάτων ή να συσχετιστεί με τα πολιτικά δόγματα των φασιστικών καθεστώτων, σύμφωνα με τα οποία καμιά εκπροσώπηση δεν πρέπει να δεσμεύει τις πολιτικές ηγεσίες και τον αρχηγό ενός έθνους. Οι απόψεις του όμως περί πολιτείας, και οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, ανήκουν στα πλαίσια των ιδεολογικών ρευμάτων που προετοίμασαν το φασισμό. Τέτοια ρεύματα εξελίχθηκαν και ενσωματώθηκαν πολλές φορές στον φασιστικό λόγο και στήριξαν την προπαγάνδα των ολοκληρωτικών καθεστώτων, μόνο στο βαθμό που εγκατέλειψαν τον συντεχνιακό πολυκεντρισμό και υιοθέτησαν μια αντίληψη μονοπρόσωπης δόμησης της εξουσίας.⁴⁶ Αυτό δεν συμβαίνει στον Κ. Το ιστορικό και ιδεολογικό του στίγμα, όμως, δεν επιτρέπει μια αποσύνδεση της περίπτωσης του από όλες εκείνες τις διεργασίες που οδήγησαν στη συγκρότηση φασιστικών και φασιστοειδών κινήματων. Η σχέση του με τις σύγχρονες κοινωνικές προβληματικές μπορεί να βρεθεί μόνο στο βαθμό που, μέσα από τις σύγχρονες κοινωνικές κρίσεις, αναβιώνουν τάσεις αποποίησης πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Όταν η αναζήτηση νέων μορφών ταυτότητας συνεπάγεται την ανικανότητα διάκρισης μεταξύ των θετικών και των αρνητικών πλευρών των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών των δύο τελευταίων αιώνων, τότε είναι εύκολο να φαντασιώσουν σύγχρονοι άνθρωποι μια οργάνωση της κοινωνίας σύμφωνα με τα πρότυπα του, για αρκετές δεκαετίες ξεχασμένου, Καραβίδα. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενδεικτική για το πρόσφατο ενδιαφέρον είναι η θεματολογία της επιστημονικής συνάντησης με θέμα: «Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η σύγχρονη κοινωνική προβληματική» (Αθήνα, 28.2-1.3.1985). Πιο χαρακτηριστική είναι όμως η αρθρογραφία γύρω από τον Καραβίδα και το έργο του, που έχει κατακλύσει τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και μετά.
2. Μουζέλης, Ν., «Εισαγωγή» στην επανέκδοση του βιβλίου του Κ. Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1978 (πρώτη έκδοση, 1931).
3. Η σύνδεση της έννοιας της παράδοσης με μια οργανισμική θεώρηση των κοινωνικών πραγμάτων επιτρέπει στον Κ. να προσοδίδει συχνά μια λειτουργιστική διάσταση στις παρατηρήσεις του – όχι αυτονόητη σε όλες τις

- οργανισμικές προσεγγίσεις. Γύρω από αυτή τη θεωρητική δυνατότητα, βλ. Ritsert, J., «Organismusanalogie und politische Ökonomie», στου ίδιου *Wissenschaftsanalyse als Ideologiekritik*, Frankfurt/New York: Campus, 1975, σσ. 88-101.
4. Περιοδικά στα οποία δημοσιεύει, μεταξύ άλλων: «Πολιτική Επιθεώρηση», «Κοινότης», «Εργασία», «Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών», «Νέα Πολιτική» κ.λπ.
 5. Ενώ ο Κ. αναφέρεται στα κείμενά του σε πολλές από τις σημαντικές διαμάχες της εποχής, οι παραπομπές σ' αυτόν είναι ελάχιστες.
 6. Επιτίθεται κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, σε εκπροσώπους του ευρύτερου «βενιζελικού» χώρου. Ο Α. Σβώλος είναι ένας από τους σημαντικότερους στόχους του.
 7. Μουζέλης, Ν., «Εισαγωγή» στα *Αγροτικά*, σ. XIII-XV.
 8. Για την επιρροή των θεωριών του List και πέρα από τον 19ο αι.: Senghaas, D., *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik. Plädoyer für Dissoziation*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1977.
 9. Polanyi, K., *The Great Transformation*, Wien: Europaverlag, 1977.
 10. Frank, A. G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press, 1969. Αντίστοιχη θέση στον Καραβίδα: *Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός*, 1930, σ. 10.
 11. Ήταν καθηγητής του Πολυτεχνείου του Βουκουρεστίου, υπουργός, στην κυβέρνηση του στρατηγού Averescu (1926-1927) και άλλων μετέπειτα κυβερνήσεων, διοικητής της Τράπεζας της Ρουμανίας.
 12. *Théorie du protectionisme et de l'échange international*, Paris: Giard, 1929, και «Die theoretische Problematik des Außenhandels. Synthese, Beweisführung, Polemik», *Weltwirtschaftliches Archiv*, τ. 51, 1940, σσ. 1-82. Γύρω από την αναπτυξιακή συζήτηση στη Ρουμανία της εποχής του: Jowitt, K. (Ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkley: University of California Press, 1978, και Stahl, H. H., «Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les "pays retardataires"», *Review*, τ. 2, 1978, σσ. 101-114.
 13. Manolesco, M., *Le siècle du corporatisme. Doctrine du corporatisme integral et pur*, Paris: Felix Alcan, 1934.
 14. Manolesco, M., *Le parti unique. Institution politique des regimes nouveaux*, Paris: Les Oeuvres Francaises, 1936.
 15. Μουζέλης, «Εισαγωγή» στα *Αγροτικά*, σ. XV.
 16. Η σχέση του Κ. με το μαρξισμό γίνεται εμφανής στο *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός. Δοκίμιο περί των γεωοικονομικών και κοινωνικών βάσεων του πολιτισμού των ελληνικών χωρών*, Αθήνα, 1930.
 17. Buttimer, A., *Society and Milieu in the French Geographic Tradition*, Chicago: Rand McNally, 1971. Ο Κ. έχει δεχτεί και γερμανικές επιρροές μέσω Κ. Σφύρη (*Γεωοικονομία και Οικονομία*, Αθήνα, 1930).
 18. Σημαντικές είναι οι επιδράσεις του Schäffle στον Durkheim (βλ. Schäffle, A., *Bau und Leben des sozialen Körpers* Tübingen: Laupp, 1986).
 19. Filloux, J.-C., *Durkheim et le socialisme*, Paris, 1977, και Schmitter, P. C., «Still the century of corporatism?», *Review of Politics*, τ. 36, 1974, σσ. 85-131.
 20. Duguit, L., *Τό κοινωνικόν δίκαιον, τό άτομικόν δίκαιον καί ή μεταμόρφωσις τού κράτους*, Αθήνα 1923 (μετάφραση: Α. Σβώλος).
 21. Κυρίως από το βιβλίο *De la division du travail social*, Paris: PUF, 1973. (Πρώτη έκδοση: 1893).
 22. Βεργόπουλος, Κ., «Εισαγωγή» στο Κ. Δ. Καραβίδα, *Το πρόβλημα της αυτονομίας*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1981. Ο τίτλος δεν είναι του Καραβίδα. Έχει δοθεί στον τόμο, ο οποίος περιέχει δοκίμια του Κ. σε φωτοαντιγραφική ανατύπωση, από αυτούς που τον επιμελήθηκαν.
 23. Βεργόπουλος, ό.π., σ. XXVII.
 24. ό.π., σ. XXIV.
 25. ό.π., σ. XXVIII.
 26. Furtado, C., «Unterentwicklung und Abhängigkeit. Eine globale Hypothese» στο Senghaas, D., (Ed.), *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1974, σσ. 159-165.
 27. «Είναι πολύ δύσκολον νά επιτευχθῇ τό μέγιστον τῆς παραγωγικῆς ἀποδόσεως καί ἡ μέγιστη δυνατή οἰκονομία δυνάμεων ἐν τῇ ἐθνικῇ οἰκονομίᾳ, όταν ὁ υἱὸς τοῦ Γεωργίου γίνεταί ἱατρός, ὁ υἱὸς τοῦ ἱατροῦ γεωπόνος καί ὁ υἱὸς τοῦ ἑμποδίου Ναυαρχος, διότι ἐστὶ ὁ καθένας ἀρχίζει διὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καί τό μέγιστον τῆς δυνάμεως σπαταλᾶται ματαίως εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς προσαρμογῆς, ὥστε δέν μένει τίποτε διὰ περαιτέρω δημιουργικὴν ἐργασίαν», *Αγροτικά*, σ. 470.
 28. *Ἡ Δημοκρατία καί ἡ αὐτοδιοίκησις ἐν Ἑλλάδι*, 1930, *Σοσιαλισμός καί Κοινοτισμός*, 1930, *Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις καί ὁ ἐπιχώριος ἐν Ἑλλάδι οἰκονομικός ρεζιοναλισμός*, 1936, *Ἡ κοινοτικὴ πολιτεία*, 1936, κ.ά.
 29. Προτείνει μεταξύ άλλων και την διαπόμψευση ως μέσο πειθαρχησης στις κοινοτικές επιταγές. Τα εξώφυλλα του βιβλίου του *Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις* κοσμούνται με την εικόνα ενός μαστιγίου, κάτω από το οποίο υπάρχει η εξής σημείωση: «Αὐτὸ ἐδῶ εἶναι τὸ περίφημο μαστίγιον, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ ἐν τῷ κειμένῳ τῆς παρούσης μελέτης ἀναφέρεται, οἱ Κοινοτισταί, ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1935 ἀρχομένου, ἔχουν, ὡς ἀφιέρωμα συμβολικόν, ἀναθέσει εἰς τὴν Διεύθυνσιν τῆς Τοπικῆς μας Αὐτοδιοικήσεως, παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Ἑσωτερικῶν ἀρμοδιᾶν θεματοφύλακα τῶν παρ' ἡμῖν πατροπαράδοτων Κοινοτικῶν Θεομιῶν».
 30. *Κοινοτικὴ Πολιτεία*, σσ. 273-274.
 31. *Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός*, σ. 23.
 32. *Κοινοτικὴ Πολιτεία*, σ. 206.
 33. *Κοινοτικὴ Πολιτεία*, σ. 205.
 34. Quérel, L., *Jeux interdits à la frontière*, Paris: Anthropolos, 1978.
 35. Από τα σημαντικότερα έργα αυτής της κατεύθυνσης: Spann, O., *Der wahre Staat*, Leipzig: Quelle u. Meyer, 1921.
 36. Καραποστόλης, Β., «Εισαγωγή» στη συλλογή κειμένων του Κ. που εξέδωσε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, το 1980, με τίτλο *Γεωοικονομική και κοινοτισμός*, σ. 28.
 37. Simon de Sismondi, J.-C.-L., *Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, Paris: Delaunay, 1827, Βιβλ. III, κεφ. III, σσ. 165-176.
 38. Διαφωτιστικά είναι τα σχετικά σχόλια για τον Sismondi του Marx στο *Theorien über den Mehrwert*, Berlin: Dietz, 1967, τ. 2, σ. III.
 39. *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, σσ. 31 και 63-64. Επίσης: Χατζηιωσήφ, Χρ., «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της βιομηχανίας», στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο, 1986, τ. 2, σσ. 343-344.
 40. Για τις καταβολές και τη φύση του μεσοπολεμικού αντιφιλελευθερισμού: Sternhell, Z., *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Bruxelles: Editions Complexe, 1987, και Sontheimer, K., *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*, München: dtv, 1983.
 41. Φιλομεταξικές παρατηρήσεις κοσμούν το εισαγωγικό κεφάλαιο στο *Τὰ Κοινοτικά Δίκα και εἰς τὴν βάσιν τοῦ Κράτους*, Αθήνα 1939.
 42. Polanyi, ό.π., σ. 293 κ.ε.
 43. Bracher, K. D., *Zeit der Ideologien. Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, München: dtv, 1985.
 44. Ο αντιδιανοουμενισμός είναι διάχυτος και στο έργο του Κ.
 45. Σημαντικές για την κατανόηση των απόψεών του είναι οι παρατηρήσεις του περί εκλογών και κομμάτων στο *Μακεδονικοί Ὕμνοι*, β' έκδοση, Αθήνα 1943.
 46. Ο Γερμανός καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης και θεωρητικός του συντεχνιακού κράτους Othmar Spann, που δεν θέλησε να εγκαταλείψει το σχήμα των πολυκεντρικών δεσμεύσεων, όχι μόνο δεν κατάφερε να γίνει ο κύριος ιδεολόγος του εθνικοσοσιαλισμού όπως επιθυμούσε, αλλά ήλθε σε ρήξη με το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Αρκετοί ιδεολόγοι του φασισμού παραγκωνίστηκαν ή είχαν και χειρότερη τύχη μετά την άνοδο των φασιστικών κομμάτων στην εξουσία. Knoll, R. - Majce, G. - Weiss, H. - Wieser, G., «Der österreichische Beitrag zur Soziologie von der Jahrhundertwende bis 1938», στο Lepsius, R. (Ed.), *Soziologie in Deutschland und Österreich 1918-1945. Kölner Zeitschrift für Soziologie*, Sonderheft 23, 1981, σσ. 59-101.
 - Nocken, U.v. «Korporatistische Theorien und Strukturen in der deutschen Geschichte des 19. und frühen 20. Jahrhunderts», στο Alemann, U.v. (Ed.), *Neokorporatismus*, Frankfurt a.M./New York: Campus, 1981, σσ. 17-42.